

Landbrugseksportens varemæssige sammensætning og geografiske spredning 1860-90

AF SVEN B. NIELSEN

Temaet for denne artikel er det danske landbrugs omlægning fra korn-eksport til foderproduktion og salg af animalske produkter i løbet af sidste del af det 19. århundrede. Det er sigtet at forsøge at give en nærmere metodisk redegørelse for de af undertegnede indtil videre foretagne undersøgelser i dette emne, samt at præsentere nogle foreløbige resultater.

Undersøgelsernes formål har været at bidrage til en yderligere afklaring af sammenhængen mellem landbrugsomlægningen, udenrigshandelen og de interne driftsøkonomiske faktorer, udfra den formodning, at en del hidtil fremførte antagelser på dette område næppe er holdbare i længden, og at faktorerne indbyrdes afvejning endnu befinder sig på et foreløbigt stade. Udgangshypotesen er i dette tilfælde, at der har været tale om en mere glidende udvikling, end man ofte ser det fremstillet, at vægten i høj grad også bør lægges på den periode, der går forud for de radikale ændringer af markedsforholdene i 1870erne, og at de interne forhold i det danske landbrugs driftsstruktur spiller en væsentlig rolle. Som konsekvens heraf har det været et grundlæggende synspunkt i tilrettelæggelsen af arbejdet, at landbrugsomlægningen udgør et så komplekst fænomen, at det vil være nødvendigt at bevæge sig ned på et lavere plan end landsplan, hvis det skal være muligt tilstrækkeligt dybtgående at udskille forskellige årsag- virkningsforhold og foretage en bedømmelse af deres relative vægt i processen. Rent praktisk lægges der op til en analyse med udgangspunkt i de regionale eksportmønstre. Det kildemæssige grundlag udgøres primært af et hidtil ubenyttet materiale, nemlig toldstedernes indberetninger angående landbrugseksporten. Dette materiale giver samtidig muligheder for at tage de kildekritiske aspekter op, der knytter sig til spørgsmålet om den eksisterende statistiks pålidelighed og anvendelighed i denne sammenhæng.

Forskellige opfattelser af landbrugsomlægningen

Det traditionelle syn på omlægningen lægger hovedvægten på at postulere en sammenhæng mellem denne, andelsbevægelsens start og de ændrede pris- og afsætningsforhold, som bliver konsekvensen af de betydelige mængder billigt oversøisk og østeuropæisk korn, der i løbet af 1870erne bliver kastet ind over Vesteuropa. Et typisk eksempel findes i Jens Warming: Danmarks Statistik: »... i slutningen af 1870erne begyndte de amerikanske kornmasser at volde ængstelse ... den på denne måde fremkomne forrykkelse af det gamle prisforhold mellem korn og fedevare muliggjorde en delvis undgåelse af ta-

bet ved at gå over til fedevareproduktion, og efter et par års forløb gik man da igang med oprettelse af andelsmejerier og -slagterier.«¹ Sammenhængen mellem andelsbevægelse og omlægning finder man ligeledes klart udtrykt i f. eks. »Om landbruget i Danmark«: »Ved sammenslutning i andelsmejerier rykkede de små jordbrugere op i klasse med herregårdene som producenter af store mængder fint smør, og samtidig slog landbruget stærkt om fra at lægge hovedvægten på korn til at drive mælkeribrug.«² Så sent som i O. H. Larsen: »Landbrugets historie og statistik« lægges hovedvægten på den skærpede konkurrence på verdensmarkedet, forårsaget af hurtigere dampskibsfart, der blev mærkbar i Vesteuropa, »da Østersølandene og Sortehavslandene i begyndelsen af 70erne kastede deres stadigt stigende kornproduktion på markedet.«³

Med tiden begyndte man så småt at hæfte sig ved den del af omlægningsprocessen, der går forud for landbrugskrisen fra 1870ernes slutning. Det vil sige, at man i højere grad koncentrerer interessen om dels forskellige driftsøkonomiske faktorer, dels langtidstendensen i pris og efterspørgsel på forskellige landbrugsprodukter, specielt forskydningerne til fordel for de animalske varer i takt med den stigende levestandard.

Disse synspunkter udtrykkes bl. a. i Hertel: »Andelsbevægelsen i Danmark« ... efterhånden som ... jordens krav om erstatning gennem gødning blev stærkere og stærkere, fik man mere og mere øjnene op for nødvendigheden af et udvidet husdyrhold ... Da var det, at en ny periode ... blev indledet i vort landbrug. Det begyndte så smås i 1860erne, fortsattes i 70erne og fuldbyrdedes i 80erne.« De ændrede markedsforhold i 1870erne tillægges dog stadig afgørende vægt, – gennem den herved opståede forrykkelse af forholdet mellem korn- og fedevarepriser fremskyndedes omlægningen yderligere⁴.

Den tidsmæssige forskydning bagud betones yderligere af F. Skrubbeltrang i »Det danske Landbrugs Historie«, hvor det understreges, at omlægningen tog sin begyndelse allerede i perioden 1850–80 »fremkaldt af den økonomiske opgangstid og den dermed følgende intensivering af landbruget og skyldes ikke, – som man undertiden har villet opfatte det, i første række landbrugskrisen omkring 1880.« Der peges på, at velstandsstigningen medførte en prisforskydning til fordel for husdyrbruget, og at prisstigninger for landbrugsproduktionen som helhed gjorde en mere intensiv drift fordelagtig, samt at »den stærkeste tilskyndelse til at forøge besætningen skyldtes i mange tilfælde det stigende gødningsbehov.«⁵

1. J. Warming: Håndbog i Danmarks Statistik, 1913, p. 116–17.

2. R. Schou (red.): Om Landbruget i Danmark, 1900, p. 319–20.

3. O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik, 1921, p. 228.

4. H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, 1917, p. 109–10, 106.

5. K. Hansen (red.): Det danske landbrugs historie, bd. 5, 1924–45, p. 291–92.

Udover indblikket i de driftsøkonomiske problemer, landbruget i den pågældende periode sloges med, bygger de ovennævnte opfattelser på skiftende kombinationer af en række statistiske oplysninger, såsom eksportstatistik, areal- og kreaturtællinger samt prisrækker.

Ovennævnte kombination af især prismæssige og driftsøkonomiske faktorer går igen i Birgit Nüchel Thomsen: »Dansk-engelsk samhandel 1661–1963.« Det fremhæves i dette tilfælde klarere end tidligere, at forøgelsen af den animalske produktion og eksport er et fænomen, der allerede gør sig gældende fra 1860'ernes begyndelse. Hovedvægten i forklaringen lægges på udviklingen i prisrelationerne, naturligt nok, emnet taget i betragtning, set i nær sammenhæng med efterspørgselsituationen på det engelske marked.« Fra slutningen af 1870'erne medførte den trafikale revolution, at de gunstige konjunkturer ... afløstes af et stærkt fald i landbrugspriserne som følge af konkurrence med oversøiske landes produkter ... For Danmark ... betød dette, at den allerede igangværende omlægning til animalsk produktion og eksport forvanledes fra en givtig mulighed til en nødvendighed.« Betydningen af udpining af jorden, erstatningsdrift og øget gødningstilførsel tildeles dog også en væsentlig rolle. Ligeledes modificeres prisrelationerne som forklaring af udviklingen derhen, at det må tages i betragtning, at prisudviklingen til fordel for de animalske varer mere eller mindre neutraliseres af forøgede lønudgifter og det stigende arbejdskraftbehov, der bliver konsekvensen af den animalske produktion. Iøvrigt berøres også de problemer, hertugdømmernes vekslende tarifmæssige status frembyder for den statistiske behandling⁶.

I Ole Bus Henriksen og Anders Ølgård: »Danmarks Udenrigshandel 1874–1958«, hvor omlægningen placeres i den sidste trediedel af det 19. århundrede, fremhæves det dels, at korneksportens andel i den samlede landbrugs-eksport allerede omkring 1875 var i tilbagegang, dels at med landbrugets salg på hjemmemarkedet taget i betragtning synes det klart, at de animalske produkter allerede før omlægningen tegnede sig for hovedparten af erhvervets samlede omsætning. Hvad årsagerne til omlægningen angår, lægges hovedvægten på prisudviklingen. Derudover peges på mulighederne for produktivetsgevinster gennem kvalitetsforbedringer⁷. Grundlaget for behandlingen er tabelværkernes tal for udenrigshandelen samt disses prisangivelser. Imidlertid er behandlingen kun ført tilbage til 1874, hvorved den interessante periode umiddelbart forud ikke kommer ind i billedet.

Den indbyrdes afvejning af de medvirkende faktorer afviger en del fra de fleste af ovenstående værker i Svend Aage Hansen: »Økonomisk vækst i Dan-

6. B. Nüchel Thomsen: Dansk-engelsk samhandel, Erhvervshistorisk årbog 1965, p. 136–38, 178–80.

7. Ole Bus Henriksen og Anders Ølgård: Danmarks udenrigshandel 1874–1958, 1960, p. 10–11.

mark«, I. Prisudviklingen i 1860erne og 70erne forkastes som forklaring, idet fordelen ved overgangen til animalsk produktion højst kan siges at være et mere stabilt prisniveau. »Det er derfor nærliggende at betragte hensynet til »erstatningsdriften« ... som den væsentligste faktor.«⁸

Dette synspunkt indgår som led i kommentarer til beregninger over nationalproduktets udvikling, der, hvad landbrugsproduktionens sammensætning angår, resulterer i talrækker, som netop understreger omlægningens karakter af en glidende proces, der foregår i et stort set ensartet tempo gennem perioden 1860-90⁹.

Kommentarer angående hidtil anvendt materiale og metoder

Det kvantitative materiale, der indtil videre har været anvendt i forbindelse med behandling af omlægningens årsager falder i 4 grupper: 1) prismateriale, 2) udenrigshandelsstatistik, 3) areal- og kreaturtællinger og 4) beregninger over produktionens størrelse – heraf bygger sidstnævnte i de fleste tilfælde i høj grad på gruppe 3, og må iøvrigt i sagens natur være materiale af højst usikker karakter, da de i vid udstrækning er resultatet af interpolation mellem tidspunkter, hvor opgørelser eller mere eller mindre kvalificerede skøn over denne eller hin relevante størrelse står til rådighed. Både nationalproduktberegningerne og areal- og kreaturtællinger lider under oplysningernes manglende kontinuitet – i sidstnævnte tilfælde ligger tidsrummet mellem de enkelte tællinger fra 5 år og opefter. Det vil under sådanne betingelser være vanskeligt at afgøre, hvad der skal betragtes som langtidstendens, og hvad der er udtryk for de svingninger af mere tilfældig karakter, som har gjort sig gældende på opgørelsestidspunktet.

Udenrigshandelsstatistikken frembyder ganske vist ikke tilsvarende problemer, men såvel i dette, som i ovennævnte tilfælde, er det karakteristisk, at materialet næsten altid anvendes i form af samlede landsopgørelser, der kan dække over meget forskellige udviklingstendenser fra landsdel til landsdel. F. eks. vil man ved at betragte kreaturtællingernes amtsvise opgørelser¹⁰, kunne konstatere meget voldsomme forskelle fra amt til amt, hvad angår væksttempo fra tælling til tælling i kvæg- og svinehold. Dette må give anledning til alvorlig mistanke om, at det vil være halsløs gerning at forsøge at sætte udviklingen på landsbasis på en bestemt formel.

Prismaterialet giver tilsyneladende anledning til noget divergerende fortolkninger. Dette kan i og for sig ikke undre, idet man, uanset hvilket prismateriale, der lægges til grund, i denne periode vil løbe ind i det problem, at det vil være irrelevant i mange tilfælde at operere med en bestemt pris

8. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, 1972, p. 184.

9. Svend Aage Hansen: a. a. p. 185.

10. K. Hansen: a. a. bd. 3, p. 712.

på landsbasis. De af lokale, geografiske og kvalitetsmæssige forhold bestemte forskelle i prisniveauet for samme vare er for betydelige. Som eksempel kan nævnes, at i 1860 varierer gennemsnitsprisen af det ved hvert enkelt toldsted eksporterede smør fra 108 rd. i Ålborg til 50 rd. i Ribe, med en jævn spredning mellem de to yderpunkter¹¹.

Der forekommer endvidere at være en vis tendens til, at materialets karakter får betydning for de opnåede resultater. Behandlinger, der bygger på materiale med stærkest tilknytning til produktionssiden, vil have en tilbøjelighed til at betone de hjemlige faktorer og placere omlægningsfrasen på et ret tidligt tidspunkt. Hvor materiale tilknyttet udenrigshandelen får mulighed for at dominere, vil den tidsmæssige placering gerne være relativt sen og understrege konsekvenserne af den internationale markeds- og prisudvikling. Det ser dog ud, som om forskningen mere og mere hælder til førstnævnte anskuelse. I nogen grad er dette vel en uundgåelig konsekvens af de rammer, materialevalg altid vil sætte. Mere konkret spiller det utvivlsomt en rolle, at produktionen for hjemmemarkedet vil blive taget i betragtning i højere grad i førstnævnte tilfælde.

Det må umiddelbart forekomme mest naturligt at opfatte ændringerne i *produktionssammensætningen* som kernen i omlægningsbegrebet. I mangel af tilstrækkeligt fyldestgørende oplysninger om omfanget af datidens produktion, og med henblik på at opnå en vis indsigt i de forskellige regionale udviklingstendenser, herunder indbefattet konsekvenserne af hjemmemarkedets ændrede efterspørgsel, er der i denne undersøgelse blevet lagt hovedvægt på at undersøge udviklingen i de lokale produktionsoverskud, til hvilket formål det har været hensigtsmæssigt at gå ud fra de eksportstatistiske oplysninger. I denne forbindelse ville det i en vis udstrækning være muligt at benytte det materiale om landbrugseksporten, der foreligger i Statistisk Tabelværk¹², som grundlag. Imidlertid står der herudover et hidtil upåagtet statistisk grundmateriale til rådighed i form af de årlige indberetninger fra de enkelte toldsteder, samt fra overtoldinspektorerne til Generaldirektoratet for Toldvæsenet¹³. Dette materiale vil dels kunne give basis for en nærmere kontrol af den publicerede statistiks pålidelighed, dels indeholder det en række, i denne forbindelse væsentlige, oplysninger, der ikke fremgår af det trykte materiale.

Kildematerialet

Årsberetningerne indeholder et væld af oplysninger om de økonomiske forhold indenfor det pågældende tolddistrikt. Af interesse i nærværende sam-

11. RA. Departementet for Told- og forbrugsafgifter. Gruppeordnede toldsager, gr. 4-2, 1-164.

12. Statistisk Tabelværk: Vareind- og udførsel, 1852-.

13. RA. Departementet for Told- og forbrugsafgifter. Gruppeordnede toldsager, gr. 4-2, 1-164.

menhæng er selvfølgelig i første række tallene for eksporten fra hvert af de omkring 70 toldsteder, der eksisterer indenfor det pågældende tidsrum. Denne er fordelt på destinationer, herunder ikke blot udenlandske, men også indenlandske, nemlig »andre steder udenfor provinsen«¹⁴ og hertugdømmerne før 1864.

Der er tale om et stort set komplet materiale. Dog forekommer der en række mindre huller i oplysningerne om det pågældende toldsteds eksport til indenlandske steder. Dette er i en del tilfælde ganske vist begrundet i det forhold, at en sådan ikke har fundet sted, i hvert fald ikke i nævneværdigt omfang – i andre fremgår det indirekte af kommentarer i årsberetningen, at man har set stort på at videregive tallene, og i atter andre opgives praktiske hindringer i forbindelse med indsamling af oplysningerne som årsag¹⁵. Disse mangler er imidlertid af begrænset omfang, og sammenligneligheden mellem tal fra forskellige år lettes af, at det stort set er de samme toldsteder, der mangler opgivelserne. Den generelle tendens går i retning af mindre systematiske og fuldstændige oplysninger, jo længere tilbage i tiden, man kommer. Især synes der at foregå en væsentlig stramning af reglerne for udfærdigelsen af indberetningerne og af den administrative praksis omkring revisionen af toldlovgivningen 1863 og senere omkring 1874. Selv om systemet med årlige indberetninger går tilbage til 1842¹⁶, er det således et spørgsmål, hvor langt tilbage før 1860, det kan betale sig at udnytte materialet i denne sammenhæng.

Hvad den kildekritiske side af sagen angår, kan det allerede på nuværende tidspunkt fastslås, at der i en række tilfælde findes uoverensstemmelser mellem de publicerede tal og oplysningerne i årsberetningerne, som ikke kun lader sig forklare ved, at Tabelværkerne 1863–74 anvender finansåret i stedet for kalenderåret. Et mere centralt problem i forbindelse med anvendelse af Tabelværkerne ligger i, at oplysningerne om Danmarks eksport før og efter 1864 er vanskeligt sammenlignelige som følge af det indtil da eksisterende toldfællesskab med hertugdømmerne, idet der kun opgives tal for den del af Kongerigets eksport, der går til toldmæssigt udland. På grundlag af årsberetningernes meddelelser om, hvor store mængder, der er gået fra danske havne til hertugdømmerne, vil der være mulighed for at bygge bro over 1864 i form af mere sammenlignelige eksporttal, idet dog stadig eksporten til lands over den dansk-slesvigske grænse før 1864 vil mangle. I betragtning af det omfang, eksporten af danske landbrugsvarer via hertugdømmerne har haft før 1864, vil disse tal alligevel kunne give et

14. Ved »provinsen« forstås normalt hhv. Sjælland undt. København, Møn, Lolland-Falster, Bornholm, Langeland, Ærø og Jylland.

15. Se f. eks. årsberetning for Nyborg Tolddistrikt 1871 og 78.

16. Etableret ved cirkulære af 6/12-1842 (se f. eks. årsberetning for Randers Tolddistrikt 1875).

langt mere reelt indtryk end den officielle statistik, hvor en stor del af den som slesvick-holstensk anførte eksport i virkeligheden dækker over varer af dansk oprindelse.

I forhold til Tabelværkerne udmærker årsberetningerne sig generelt ved en række detailoplysninger, som ikke forekommer i førstnævnte: Opgørelser over de vigtigste indenlandske bevægelser af landbrugsvarer og fordeling af eksporten til udlandet på destination for hvert enkelt toldsted, hvor der i Tabelværkerne kun optræder samlede landsopgørelser f. sv. angår fordeling på modtagerlande. Omvendt gælder det, at kun de varer, der på pågældende tidspunkt udgør en væsentlig del af den danske eksport, figurerer i Tabelværkernes regionale opgørelser, hvorfor man i nogle tilfælde er afskåret fra at følge selve omlægningsfasen, medmindre årsberetningerne lægges til grund.

Sidst, men ikke mindst, skal nævnes de kommentarer, årsberetningerne rummer. Af interesse i denne forbindelse er bl. a. den stedlige bedømmelse af årsagerne til ændringer i eksportforholdene og oplysninger om landbrugets tilstand og udvikling på egnen samt om ændringer i transportforholdene med bedømmelse af konsekvenserne heraf.

De vigtigste oplysninger fra årsberetningerne underkastes EDB-behandling. Heri indgår indtil videre eksporten af rug, byg, hvede, havre, flæsk, smør, svin, kvæg og æg. I fornødent omfang vil der selvfølgelig være mulighed for senere at inddrage såvel andre varegrupper som importtal. De enkelte data udgøres af det enkelte toldsteds eksport af en given vare til et bestemt område. Afgrænsningen af disse geografiske områder varierer i et vist omfang fra vare til vare afhængig af eksportens fordeling på udenlandske markeder indenfor pågældende varegruppe. Ligeledes har det af hensyn til enkelte tilfælde af sammenlægning eller opdeling af toldsteder været praktisk at samle to eller flere af disse under samme løbe-nr.

Materialets muligheder og begrænsning

Efter præsentationen af kildematerialet og de ny oplysninger, det vil være muligt at uddrage af dette, kan det være på sin plads med en mere udtømmende redegørelse for, hvilke størrelser man på grundlag af de opnåede tal kan sige noget om.

Først og fremmest må det slås fast, at det, man kan nå frem til, er et rimeligt skøn over størrelsen af *produktionsoverskuddet* af en given vare indenfor visse geografiske rammer, hvis afgrænsninger senere vil blive behandlet, ikke noget direkte udtryk for produktionens omfang. Det må dog antages, at forbrugsmønsteret ikke undergår voldsommere ændringer, end at overskuddet kan tages som en acceptabel indikator for forskydninger i produktionens sammensætning.

Selvfølgelig må til den ende også *importmængderne* tages med i betragtning. Det er som nævnt også hensigten med tiden at inddrage disse i un-

dersøgelsen i fornødent omfang. Samtidig må det bemærkes, at import af landbrugsvarer indtil 1880ernes begyndelse overvejende er et københavnsk fænomen, som i væsentligt omfang må antages at have til formål at dække den derværende befolknings forbrug af fødevarer, og derfor forekommer mindre relevant til belysning af udviklingen i landbrugsområdernes produktionssammensætning¹⁷. Den import, der er af betydning i denne forbindelse, er selvfølgelig først og fremmest den korn- og foderstofimport, som er en følge af kreaturholdet.

Hvad selve omlægningsfasen angår, vil det antageligt være muligt at give en rimeligt dækkende beskrivelse af den regionale udvikling, uden i første omgang at tage hensyn til importtallene. Da årsberetningerne på dette punkt er mere tilbageholdende med oplysninger – således beklager f. eks. Østifternes overtoldinspektorat sig gentagne gange over, at det ikke er gjort obligatorisk for toldstederne at inddrage en række importtal i beretningerne¹⁸, – er denne tingenes tilstand ikke ganske upraktisk.

Denne mangel på oplysninger gør sig især gældende, hvad de *indenlandske importstørrelser* angår¹⁹. At dømme efter de sporadiske informationer, der findes herom²⁰ samt de jyske årsberetninger, der gennemgående foretager en opdeling af den indenlandske eksport på afsætning til København og det øvrige indland, er der også i helt overvejende grad tale om, at der eksporteres til København, mens bevægelserne mellem de øvrige landsdele indbyrdes er af temmelig ringe betydning. Der er næppe holdepunkt for at antage, at forholdene på øerne skulle være radikalt forskellige herfra. Tværtimod er koncentrationen på det københavnske marked her formodentlig endnu større.

Det andet væsentlige punkt, man må hæfte sig ved under en bedømmelse af værdien af de opnåede talstørrelser som udtryk for produktionsudviklingen, er, at det kun er den søværts eksport, der normalt registreres, og derfor kun den, der indgår i EDB-beregningerne. D.v.s. at tallene må sættes i relation til udbygningen af transportsystemet. Indenfor den her behandlede periode er det i første række den eksplosive udvikling af jernbanenettet og oprettelsen af ny dampskibsforbindelser, der spiller en rolle. En tendens til koncentration af eksporten omkring en række større toldsteder²¹ står selvfølgelig i nær sammenhæng med denne udvikling.

17. Så sent som 1880 udgør Københavns andel (i % af den samlede danske import af pågældende sort): Rug 51,8 %, hvede 85,6 %, byg 83,6 %, havre 94,0 %. I 1890 udgør de tilsvarende procenter: 45,3 – 69,9 – 54,6 – 70,1. Et tilsvarende ræsonnement er selvfølgelig mindre holdbart, hvad majs angår, der sammen med kunstgødning formentlig ville være de 2 mest relevante importvarer at inddrage i undersøgelsen. (Beregnet på grundlag af Statistisk Tabelværk, 4. række, ltr. D, nr. 4., Kbh. 1882, p. 87 og nr. 18, Kbh. 1891, p. 18–19, 98–99.)

18. Se f. eks. årsberetning for Østifternes Overtoldinspektorat 1880.

19. Regelmæssige oplysninger herom over en længere årrække findes kun i Ærøs tilfælde.

20. Se f. eks. årsberetningerne for de fynske tolddistrikter 1860. I de fleste tilfælde udgør importen mindre end 1 % af eksporten af pågældende vare.

Herved rejses spørgsmålet, i hvilket omfang eksporten fra et bestemt toldsted kan betragtes som udtryk for produktionsoverskuddet i et relativt velafgrænset område samt selve afgrænsningen af disse områder. Hvor eet eller nogle få toldsteder dækker, hvad der i datidens opgørelse betragtes som een landsdel²², er situationen ret problemfri. Tilsvarende er tilstanden generelt – København og grænsetoldstederne fraregnet – indtil slutningen af 1860'erne den, at eksporten til udlandet efter Tabelværkernes forfatteres bedømmelse kan betragtes som udtryk for de producerede overskud indenfor de enkelte regioner²³. Der er ingen tegn på, at de lokale toldkontorer betvivler den statistiske værdi af tallene i denne sammenhæng. Dette er mest udpræget tilfældet, hvad kornvarer angår, mindre med hensyn til kreaturer, hvor landtransporten allerede på dette tidlige tidspunkt er af væsentlig betydning. Der synes heller ikke at være nogen indvendinger mod at betragte den samlede uden- og indenlandske eksport som udtryk for det lokale overskud ved de fleste toldsteder på dette tidspunkt.

For et stort antal toldsteders vedkommende må det imidlertid siges, at det mod slutningen af det her behandlede tidsrum ikke er anbefalelsesværdigt uden videre at tage eksporttallene som udtryk for det lokale overskuds størrelse. Helt uvirkelig bliver situationen, hvis man, på linie med Tabelværkerne, kun beskæftiger sig med de respektive toldsteders eksport til udlandet. Allerede gennem de oplysninger om eksport fra det enkelte toldsted til indenlandske steder, der er indeholdt i årsberetningerne, vil det være muligt i høj grad at neutralisere den bogholderimæssige effekt af de økonomiske kraftcentres tiltrækning.

Adskillige årsberetninger henviser dog udtrykkeligt til, at heller ikke med dette forbehold kan de opgivne tal holde til en fortolkning som stedligt produktionsoverskud²⁴. Da jernbanenettet undergår en stadig udbygning, vil det være mere rimeligt at betragte flere toldsteder under eet, således at materialet samles i større regionale enheder med fælles tilknytning til et bestemt udskibningssted og/eller en del af jernbanesystemet. Det må nævnes, at en vis modgående bevægelse finder sted i form af en række nyoprettede dampskibsruiter, der etablerer faste forbindelser mellem markeder i England og Nordvesttyskland og en del mindre provinshavne, der ellers ville være afhængige af jernbaneforbindelse til de større økonomiske centre. Her kom-

21. Koncentrationen af eksporten til udlandet på København og de 10 provinsdistrikter, der eksporterer mest af pågældende vare udgør eksempelvis for byg i 1860 hhv. 8,4 % og 48,5 % af den samlede eksport, – i 1890 hhv. 26,7 % og 55,2 %. Hvad smør angår er de tilsvarende tal: 1860: 19,0 % og 63,0 %. 1890: 58,1 % og 41,6 %. (Beregnet på grundlag af Statistisk Tabelværk, Ny række, 22 bd., Kbh. 1861, p. VIII-XI og 4. række, ltr. D, nr. 18, Kbh. 1891, p. 178–83.)

22. F. eks. Langeland, Møn, Ærø.

23. Statistisk Tabelværk, Ny række, 22. bd., Kbh. 1861, p. VII.

24. Se f. eks. årsberetning for Svendborg Tolddistrikt 1878.

mer det lokale eksportoverskud mere direkte til syne²⁵, men den dominerende tendens er trods alt den centralisering, jernbanen fører med sig.

Grænsedragningen for de ovennævnte regioner er selvfølgelig i høj grad et skønsspørgsmål, men årsberetningerne giver dog en række oplysninger om forhold, der kan være til nytte i forbindelse med den praktiske fastlæggelse af disse, herunder især opgørelser eller skøn over de eksportmængder, der er afsendt pr. bane fra de i tolddistriktet beliggende stationer. I flere tilfælde er det ligefrem muligt at opstille længere tidsrækker af sådanne tal, der vil kunne få væsentlig betydning for detailanalyser. Det vil dog være u hensigtsmæssigt at indpasse dette talmateriale i selve EDB-behandlingen.

Alt, hvad der eksporteres ud over de i årsberetningerne anvendte regionsgrænser, skulle være registreret heri, på nær de tilfælde, hvor transporten finder sted pr. banevogn tværs over regionsgrænsen uden kontrol fra toldmyndighedernes side før landegrænsen eller i forbindelse med senere omladning²⁶. Årsberetningerne giver ikke direkte mulighed for at udarbejde konkrete skøn over hvor store mængder, der herigennem unddrager sig registrering, men der er al mulig grund til at tro, at disse ikke er af en størrelsesorden, der kan rokke ved iøvrigt opnåede resultater. Den eneste undtagelse herfra udgøres formentlig af færgetrafikken over Storebælt.

Resultaterne kan i skrivende stund, hvor EDB-behandlingen knap er fuldendt, i sagens natur kun være begrænsede. I første omgang må det understreges, at den ovenfor nævnte udgangshypotese er blevet stærkt støttet af årsberetningernes kommentarer. Heraf fremgår det med al ønskelig tydelighed, at samtiden så tidligt som mod slutningen af 1860erne har været opmærksom på, at væsentlige ændringer i landbrugets produktionssammensætning i retning af større vægt på den animalske produktion var i gang²⁷. En form for gennembrud kan siges at foreligge i 1871, hvor flertallet af de indberetninger, der rummer mere indgående kommentarer om landbrugseksportens udvikling, påpeger, at landmændene gennem de senere år har set en fordel i at anvende en større del af kornproduktionen til kreaturfoder på korneksportens bekostning²⁸. Årsagen til, at disse tendenser understreges så kraftigt netop det pågældende år, skal formentlig søges i, at man i 1871 for første gang i en længere årrække mange steder står i den situation, at der må noteres et fald i korneksporten på trods af, at der var et særdeles godt høstresultat som udgangspunkt²⁹. Noget sådant krævede selvfølgelig en nærmere forklaring, mens der er grund til at antage, at en del tidligere tendenser til

25. Se f. eks. årsberetning for Skelskør Tolddistrikt 1874.

26. Årsberetning for Odense Tolddistrikt 1875.

27. Se f. eks. årsberetningerne for Frederikshavn Tolddistrikt 1863, Skelskør Tolddistrikt 1869, Varde Tolddistrikt 1870, Stubbekøbing Tolddistrikt 1870.

28. Der kan bl. a. henvises til årsberetninger for 1871 fra tolddistrikterne Ålborg, Hjørring, Ringkøbing, Varde, Holbæk, Næstved, Skelskør, St. Heddinge, Stubbekøbing og Maribo.

29. Se f. eks. årsberetning for Stubbekøbing Tolddistrikt 1871.

omlægning ikke er blevet registreret i samme omfang i årsberetningerne, fordi virkningen heraf endnu ikke har været tilstrækkelig kraftig til at slå igennem på markant vis i eksporttallene.

Hvad forklaringen på dette fænomen angår, er kommentarerne i årsberetningerne mere tilbageholdende. I mange tilfælde indskrænker man sig til en forholdsvis kortfattet henvisning til udviklingen i prisrelationerne³⁰, men man møder også den opfattelse, at produktionsomlægningen skal ses i direkte forbindelse med interne økonomiske faktorer, mens prisudviklingen anses for noget sekundært, hvis væsentligste rolle er at lette en af andre årsager nødvendig tilpasning. Således hedder det f. eks. i indberetningen for 1875 fra *Assens Toldkontor*: »Det er begyndt at gå op for landmændene her på egnen, at de må fodre kreaturerne med mere kerne end tidligere, da deres jorder ikke kunne i længden udholde at give den produktion, der hidtil er forlangt af dem, uden at de tilføjes nærende stoffer i stedet for, og lettes denne nødvendighed for dem meget derved, at prisen på smør, kød og flæsk står så højt i landmændenes favør, at det derigennem også kan betale sig at give kreaturerne mere korn end tidligere«³¹.

En lidt anden sammenhæng af samme type optræder i en årsberetning fra *Nakskov*: »- - formenes det, at der fremtidigt vil blive lagt større vind på kvægavl og fedning, efter at sukkerroedyrkingen er begyndt og der ved roeaffaldet er givet landmændene et billigt og kraftigt foder«³². I en årsberetning fra *Middelfart* hedder det endvidere: »For tiden dyrkes i denne egn meget mindre korn end tidligere, idet landmændene med en overdreven anvendelse af jorden til udsæd har udmarvet jorden, hvorved der nu udlægges langt større arealer til græsning end forhen - -«³³.

Fælles for ovennævnte citater fra årsberetningerne er selvfølgelig, at de henleder opmærksomheden på, at der ikke nødvendigvis er tale om en udvikling, der er ensidigt bestemt af efterspørgselsforhold, men at også udviklingstendenser på udbudssiden kan have været af væsentlig betydning.

De regionale udviklingsmønstres betydning

I betragtning af, at omlægningen således må anses for at være i fuld gang i hvert fald en halv snes år før, konjunkturerne på landbrugsområdet for alvor slår om, bliver tendenserne i den regionale udvikling et vigtigt redskab for en nærmere afklaring af årsagssammenhængene. En række muligheder foreligger for at sætte omlægningens omfang og tempo, som den fremgår af de regionale eksporttal, i relation til andre økonomiske størrelser.

30. Dette gælder til eks. årsberetningerne for Ålborg Tolddistrikt 1871 og Ærø Tolddistrikt 1872.

31. Årsberetning for Assens Tolddistrikt 1875.

32. Årsberetning for Nakskov Tolddistrikt 1882.

33. Årsberetning for Middelfart Tolddistrikt 1876.

Man kan for det første stille det spørgsmål, om hovedforklaringen skal findes i den generelle udvikling af *prisrelationerne* mellem animalsk og vegetabilsk produktion. I dette tilfælde må man på forhånd forvente en ret ensartet udvikling fra landsdel til landsdel, medmindre der foreligger væsentlige forskelle i prisudviklingen, der er regionalt betonedede. Det er det umiddelbare indtryk fra årsberetningernes opgivelser af gennemsnitspriser for en række varer, der er afsat på udenlandske markeder, at sådanne forskelle forekommer i betydelig udstrækning. Forskellene gør sig især gældende, hvad angår smør, og i mindre udstrækning flæsk, og udjævner sig tilsyneladende en del med tiden. Der vil i dette tilfælde være muligheder for at etablere sammenhænge mellem prisstigninger og omlægningstempo med lokale kvalitetsforbedringer af produkterne som central faktor.

Mere divergerende udviklingsmønstre må sættes ind i en anden sammenhæng. Det mest nærliggende vil være at gå ud fra forskelle i de *driftsmæssige forhold* eller i afvigende *forbindelser til eksportmarkederne*.

I førstnævnte tilfælde kunne oplagte udgangspunkter være variable som bedriftsstørrelse og produktionssammensætning i udgangssituationen. F. eks. kunne betydningen af en årsagskæde rummende stigende kornproduktion, øget gødningsbehov, kreaturhold, anvendelse af overskydende mælkeprodukter til svin og høns m. v., tages op. Det kan også i denne forbindelse påpeges, at der ved indgangen til 1860'erne tegner sig et ret differentieret eksportmønster, som med tiden udviser en tendens til større ensartethed, men som givetvis har haft betydning for, hvilke fordele og muligheder forskellige områder har haft i relation til en omlægning af landbruget. Den animalske eksport er således overvejende koncentreret om de nordlige og vestlige dele af Jylland, mens korneksportens sammensætning fra nordvest til sydøst i landet skifter tyngdepunkt fra havre over rug og byg til hvede.

Med hensyn til afsætningsmarkeder er eksporten til England især koncentreret i København, en del af de større østjyske havnebyer og, efter 1874, Esbjerg. En del mindre havnebyer og dele af indlandet er stærkt knyttet til dette system. Nord- og Vestjylland er udpræget orienteret mod Norge, og de sydlige landsdele ligeså fast tilknyttet det tyske marked. Den resterende del af Fyn og Sjælland udviser gennemgående en mere ligelig fordeling på de forskellige geografiske områder. Det forekommer ikke nogen urimelig antagelse, at disse forskellige tilknytningsforhold har øvet indflydelse på produktionsudviklingen, såvel gennem afvigende efterspørgselsstruktur i forskellige modtagerlande, som gennem virkningerne af disses udenrigshandelspolitik eller ændringer i de trafikale forbindelser. En speciel opmærksomhed i denne sammenhæng fortjener formentlig de eventuelle konsekvenser for visse områder af hertugdømmernes adskillelse fra kongeriget.

Nogle foreløbige resultater

Den følgende fremstilling af en række resultater, der bygger på EDB-under-

søgelsens talmateriale, er underkastet en række forbehold, som der indledningsvis skal gøres rede for. For det første er i en række tilfælde kun materialet for årene 1860–87 færdigbehandlet. Dernæst mangler af forskellige tekniske årsager indenfor dette tidsrum enkelte toldsteder i enkelte år. Specielt foreligger materialet fra København ikke færdigbehandlet, hvorfor oplysningerne herfra endnu overvejende bygger på tabelværkernes tal. Som tidligere nævnt mangler enkelte toldsteder i visse år oplysninger om eksporten til indenlandske steder, hvilket i de fleste tilfælde ikke kan antages at rokke afgørende ved de samlede landsdelstal. Det må dog her påpeges, at en række fynske toldsteder udviser sådanne mangler indenfor perioden 1868–78, ligesom tilsvarende huller i materialet for Randers Toldsteds vedkommende i årene 1868–73 samt enkelte sjællandske toldsteder i begyndelsen af 1860-erne kan tilskrives en vis betydning. Endelig har de tidsmæssige rammer ikke muliggjort en tilbundsgående analyse af de indenlandske bevægelers betydning, ligesom importtallene som nævnt ikke indgår.

I første omgang vil eksportudviklingen blive behandlet særskilt for de enkelte varer, der indgår i undersøgelsen, hvorpå udviklingen i de enkelte landsdele vil blive søgt sammenfattet.

Den danske *smørekseport* er i begyndelsen af 60erne stigende fra lidt under 20.000 tdr. til omkring 40.000 tdr. Hertil skal det dog bemærkes, at der foregår en vis ikke-registreret eksport til Hertugdømmerne fra København og over landegrænsen. Efter en vis stagnation i slutningen af 60erne finder der en kraftig ekspansion sted frem til midten af 1870erne, hvorved smørekseporten forøges til næsten 150.000 tdr. Mod slutningen af 70erne indtræder en ny afmatning, tidtil væksten i løbet af 1880erne bringer den danske smørekseport op på ca. 300.000 tdr. årligt.

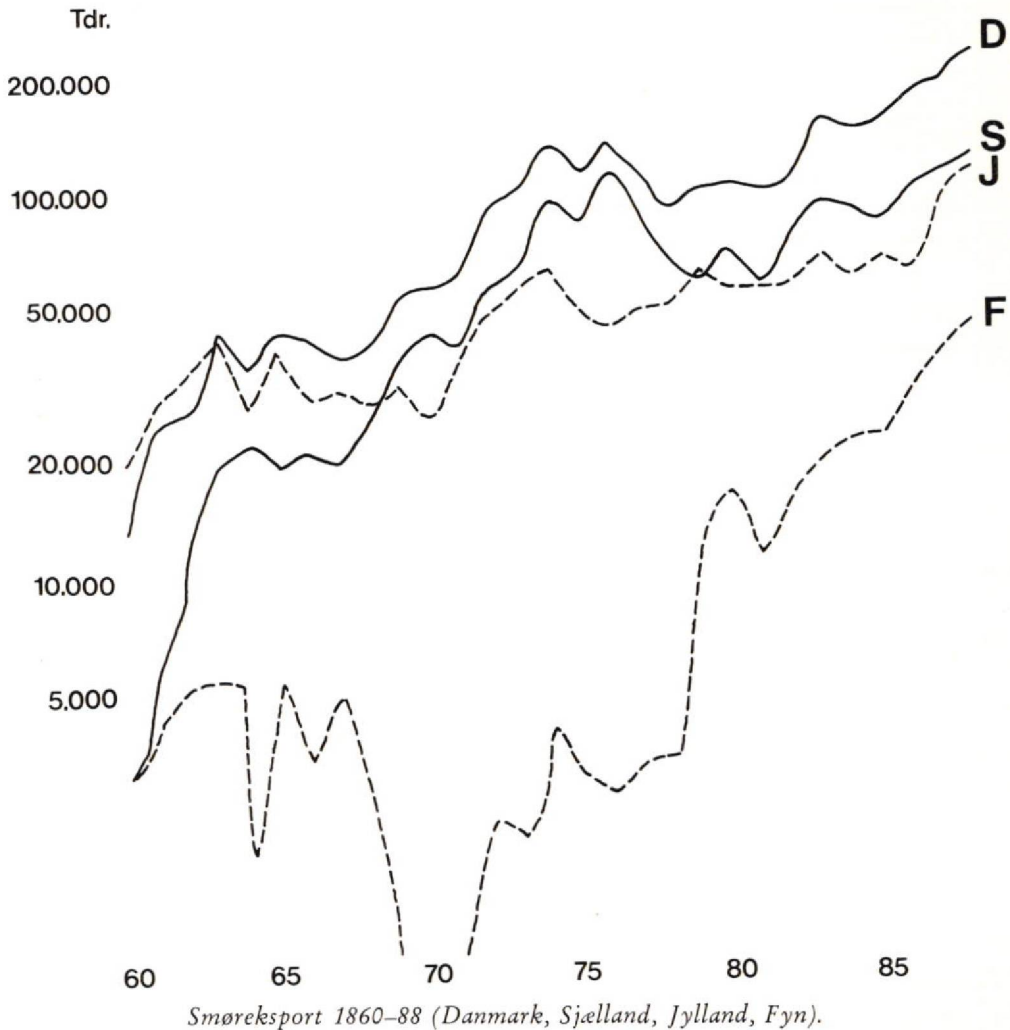
Smørekseporten er ved 1860ernes begyndelse koncentreret i Jylland, hvis samlede eksport (d.v.s. både til udlandet og til de øvrige indenlandske områder) på dette tidspunkt ligger på ca. 30.000 tdr. Hertil skal lægges et mindre antal tdr., der er gået over grænsen til hertugdømmerne og først registreres fra 1865. Smørekseporten fra grænsetoldstederne ligger i årene efter 1864 omkring 2.000 tdr. Den samlede jyske eksport er således i disse år af samme størrelsesorden som den totale danske eksport til udlandet, og underskuddet i andre landsdele er blevet dækket af den jyske eksport til indlandet, der udgør ca. 15.000 tdr. årligt, som for størstedelen er gået til København³⁴. Idet det generelt antages, at størstedelen af den sjællandske eksport til indlandet ligeledes er gået til København³⁵, ligger den samlede eksport fra Sjælland-København (der fremover vil blive behandlet som en hel-

34. Se Årsberetning for Overtoldinspektoratet for Jylland, 1860-, Gruppeordnede toldsager, gr. 4–2, 1–164.

35. Se f. ex. årsberetning for Holbæk 1862, St. Heddinge 1863, Nykøbing S. 1867, Køge 1871, Skelskør 1874.

hed under betegnelsen *Sjælland*) på 3.000 tdr., stigende til godt 20.000 tdr. i begyndelsen af 60erne. Dette er dog ikke tilstrækkeligt til at opveje den københavnske import fra andre landsdele, der skønsmæssigt udgør 10–20.000 tdr. Fyn er med en samlet eksport omkring 4.000 tdr. den eneste landsdel udover Jylland, der kan præstere et eksportoverskud af betydning.

Udviklingen i smøreksperten frem til midten af 70erne finder sted i alle landsdele, men i et noget forskelligt tempo. Særlig stærkt synes det at gå på Sjælland, hvor man når op over de 110.000 tdr. Heri skal dog modregnes en import fra de øvrige landsdele. Den indenlandske eksport herfra stiger til ca. 40.000 tdr., størstedelen antagelig til København³⁶, ligesom der finder

36. Se f. ex. årsberetning for Overtoldinspektoret for Jylland 1860–, Stubbekøbing 1864, Odense 1868, Fåborg 1869, Bandholm 1870.

en stigning sted i den danske smørimport, også i dette tilfælde hovedsagelig til København, fra praktisk taget ingenting til ca. 15.000 tdr³⁷. Alt i alt en skønnet stigning for Sjællands vedkommende fra et produktionsunderskud på ca. 10.000 tdr. til et overskud omkring 60–70.000 tdr.

Den samlede jyske eksport stiger i samme periode kun fra ca. 30.000 til ca. 60.000 tdr. Den fynske udvikling er som nævnt sværere at følge på grund af en række huller i opgivelserne af den indenlandske eksport, men den samlede eksport fra Fyn er i 1879 nået op på 12.000 tdr. Også en række af de mindre øer er ganske godt med i udviklingen. I de sidstnævnte tilfælde viser værdien af de indenlandske eksporttal sig meget klart. I stedet for billedet af en jævnt stigende eksport, ville eksporttallene for udenlandske destinationer alene have efterladt et indtryk af tilbagegang eller stagnation.

Afmatningen mod slutningen af 1870erne resulterer for Sjællands vedkommende ligefrem i et fald i smøreksperten til under 60.000 tdr. i 1881. Dette synes ikke at kunne forklares ved større fald i hverken de indenlandske tilførelser eller i importen fra udlandet³⁸. Den jyske eksport svinger på samme tid omkring 50–60.000 tdr. De fleste øvrige landsdele udviser en stagnerende udvikling, der nærmest minder om den jyske.

Eksportfremgangen, der sætter ind i 1880erne, bringer den sjællandske eksport op på et godt stykke over de 100.000 tdr., men hovedparten af stigningen må nok tilskrives Københavns øgede betydning som afsætningssted for smør fra Østersøområdet³⁹. Den samlede jyske eksport passerer ligeledes de 100.000 tdr. i løbet af 80erne, og selv om fremgangen er mindre kraftig, er den antagelig mere reel. En relativt stærk eksportudvikling kan noteres på Fyn (45.000 tdr. i 1888) og nogle af de mindre øer, især Møn og Bornholm. Eksportstigningen på Lolland-Falster er muligvis kunstigt lav på grund af eksport pr. bane til København, der ikke er blevet registreret⁴⁰.

Hvad afsætningsmarkeder angår, er det engelske markedes dominans klar fra 1870ernes begyndelse i alle områder, hvor væsentlige mængder afsættes direkte til udlandet, med undtagelse af en række nord- og vestjyske toldsteder, hvor hovedaftageren er Norge⁴¹. Hvor eksporten går til indlandet, er der som regel tale om forbindelse via København med det engelske marked⁴². Der synes at være en klar sammenhæng mellem forøgede afsætningsmuligheder i England og udvidet smørekspert. Hovedparten af smørret afsættes i begyndelsen af 60erne til Norge, Slesvig-Holsten og Hamborg, men ekspor-

37. B. Nüchel Thomsen: a. a., p. 171–72.

38. do.

39. do.

40. Årsberetning for Nykøbing F. 1872.

41. Dette gælder f. ex. toldstederne Hjørring, Thisted og Nykøbing M.

42. Se f. ex. årsberetning for Odense Toldsted 1869, Maribo Toldsted 1871, Stubbekøbing Toldsted 1874.

ten til disse markeder viser næsten overalt en vigende tendens⁴³.

Svineeksporten udgør i begyndelsen af 1860erne 4.000 stk., stigende til 10–15.000, såfremt man udelukkende betragter den søgående eksport. Hertil kommer imidlertid den eksport, der finder sted over land til Slesvig. Tal for denne foreligger også i dette tilfælde kun fra 1865. Svineeksporten ved grænsetoldstederne ligger i årene umiddelbart efter 1864 på 20–25.000 stk. Under forudsætning af, at størrelsesordenen af denne eksport har været nogenlunde ens før og efter 1864, er det kraftige ryk op efter i den danske eksport fra 1864 til 65 for størstedelens vedkommende et statistisk bedrag. Alligevel ser der ud til at være tale om en reel eksportfremgang i løbet af 1860erne, der bringer den danske eksport op på ca. 50.000 stk.

Efter en nedgangsperiode sidst i 1860erne, går det for alvor fremad fra 1872. Allerede i 1. halvdel af 70erne nærmer den danske eksport sig de 200.000 svin, og højdepunktet nås i 1883 med næsten 400.000. Derefter fortrænges eksporten af levende svin lidt efter lidt af flæskeeksporten.

Som tilfældet er med smørret, er også svineeksporten ved begyndelsen af 1860erne et overvejende jysk fænomen. Den samlede jyske eksport ligger i disse år i samme størrelsesorden som Danmarks totale eksport. Også i dette tilfælde er den jyske eksportfremgang i 60erne tilsyneladende relativt beskeden med ca. 40.000 stk. i samlet eksport som højdepunkt. Den samlede sjællandske eksport ser ud til at være inde i en forholdsvis kraftigere udvikling, men manglende viden om, i hvor høj grad den indenlandske eksport går til København eller til andre landsdele, gør en mere præcis vurdering vanskelig. En stærk eksportstigning fra ca. 500 til 3.500 stk. finder sted på Falster, men dette må dog nok ses i sammenhæng med en forøget eksport til indland fra Lolland, Møn og Sydsjælland, der for en dels vedkommende udskibes fra Nykøbing F⁴⁴.

Absolut betragtet er størstedelen af den senere eksportfremgang lokaliseret til Jylland, men den jyske andel af eksporten udviser gennemgående en svagt vigende tendens. Den sjællandske eksport 5-dobles til godt 50.000 stk. fra 1872. Derefter svinger den mellem dette niveau og 30.000 frem til begyndelsen af 80erne, hvor en ny fordobling bringer tallet op omkring de 100.000. Mod slutningen af 80erne indtræder et kraftigt fald.

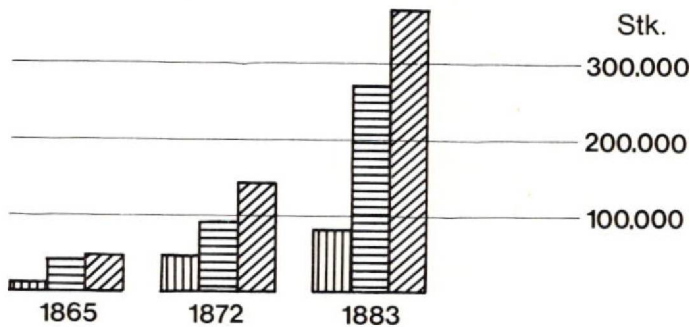
Den jyske eksport 3-dobles i 1872–73 til 120.000, og stiger derefter til ca. 150.000 ved 70ernes slutning og til ca. 270.000 i begyndelsen af 80erne. Herefter sætter også i dette tilfælde et fald ind, men relativt ikke så kraftigt som på Sjælland. Fyn spiller på dette område ingen væsentlig rolle.

43. Ovenstående fremstilling på grundlag af EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes årsberetninger, samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

44. Se f. ex. årsberetning for Nykøbing F. Toldsted 1867, Stege Toldsted 1869, Nysted Toldsted 1874.

Den væsentlige eksportfremgang på Falster og Bornholm er værd at notere sig. Førstnævnte udvikler sig nogenlunde i takt med udviklingen på landsplan, men næppe længere så afhængigt af tilførsler fra andre områder, efter at en række lollandske byer, Stege og Vordingborg fra 70ernes begyndelse selv afskiber den lokale svineproduktion til udlandet. På Bornholm sker en voldsom ekspansion i 80erne.

Markedsmæssigt er de fleste landsdele helt afhængige af afsætningen til Slesvig-Holsten. Kun fra København går en væsentlig andel af eksporten til England, og det engelske importforbud fra 1882⁴⁵ har muligvis en vis indflydelse på den relativt negative udvikling i 80erne for den sjællandske eksport. Lolland-Falster afsætter i perioder størstedelen af svineeksporten til Lybæk, hvilket tilsyneladende er medvirkende til en gunstig udvikling⁴⁶.

Eksport af svin fra Sjælland (lodret skraveret), Jylland (vandret do.) og hele Danmark.

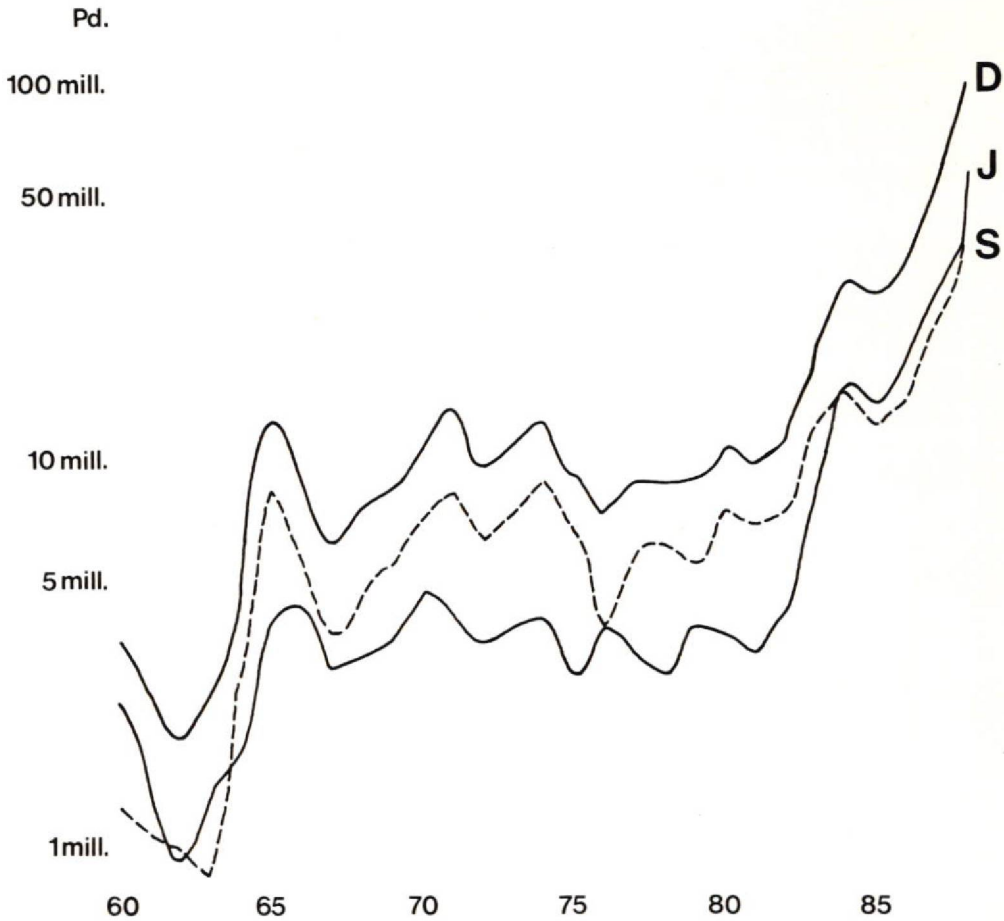
I betragtning af den sammenhæng, der må antages at være mellem omfanget af svine- og flæskeeksport, vil sidstnævnte dernæst blive behandlet. Den danske flæskeeksport ligger i begyndelsen af 1860erne i størrelsesordenen 2-3 mill. pd. Fra midten af 60erne er der tale om svingninger mellem 6-13 mill. pd., frem til 1883, hvorefter flæskeeksporten er stærkt stigende og når næsten 55 mill. pd. i 1887.

Som det var tilfældet med smør og svin, kommer i begyndelsen af 60erne hovedparten af flæskeeksporten fra Jylland (1-2 mill. pd.), mens den sjællandske eksport tegner sig for knap 1 mill. pd. Ligeledes er det også her især Sjælland, der i 60erne og 70erne kan notere eksportfremgang til ca. 6-9 mill. pd., mens den jyske eksport kommer til at ligge på 3-4 mill. pd.

I 1880erne er det omvendt Jylland, der ekspanderer kraftigst og når en samlet eksport på 28 mill. pd. i 1887 mod 23 mill. pd. for Sjællands vedkommende. Ingen af de andre landsdele spiller tilnærmelsesvis en tilsvarende

45. B. Nuchel Thomsen: a. a., p. 157.

46. Ovenstående fremstilling udarbejdet på grundlag af EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes årsberetninger, samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

Flæskeeksport 1860-88 (Danmark, Jylland, Sjælland).

rolle, hvilket de fleste steder dog antagelig hænger sammen med, at svinene på grund af manglende slagterikapacitet er blevet eksporteret i levende tilstand⁴⁷.

Man kan nu rejse spørgsmålet, hvorledes samspillet mellem svine- og flæskeeksport tager sig ud. På landsplan er der i 80erne helt klart tale om, at svineeksport efterhånden afløses af flæskeeksport. Samtidig udvides eksporten af disse produkter set under ét. Derimod foregår der i 1860erne en eksportfremgang på begge områder, og den svagt vigende tendens, flæskeeksporten udviser i 70erne, er for lille til at bortforklare den kraftige stigning, der i de samme år finder sted i svineeksporten.

Set landsdelsvis styrker tallene for flæskeeksporten billedet af en relativt stærk omlægning på Sjælland frem til et stykke ind i 1870erne, hvorefter det

47. do.

i højere grad er Jylland, der kan fremvise en hurtig udvikling. Der må dog på dette område tages det forbehold, at udviklingen kan være påvirket af en ikke ubetydelig svineimport i 60erne og 70erne, hvoraf en væsentlig del er gået til københavnske slagterier⁴⁸.

På Fyn synes såvel flæske- som svineeksport at spille en forholdsvis ringe rolle. På Ærø og Langeland går udviklingen stik modsat de øvrige landsdele: En ret betydelig flæskeeksport afløses i 1860ernes slutning af svineeksport uden at efterfølges af en modgående udvikling i 80erne. De resterende øer følger stort set udviklingen på landsplan. Det skal dog noteres, at den betydelige svineeksport fra Falster har sit modstykke i en meget ringe flæskeeksport.

Hvad flæskeeksportens destinationer angår, er de vigtigste i begyndelsen af 60erne Hamborg og Norge. Afsætningen til førstnævnte sted reduceres i løbet af det næste årti, og det er især til England og Slesvig-Holsten, eksportfremgangen foregår. Først mod slutningen af 70erne erobrer det engelske marked den senere så dominerende stilling, som atter bliver afgørende for overgangen fra svine- til flæskeeksport.

Med forbehold for manglende færdigbehandling af det københavnske materiale tegner billedet sig sådan, at afsætning til England først og fremmest foregår fra København, (der også har en betydelig afsætning til Norge), Østjylland og Esbjerg. Eksporten til Hamborg og Slesvig-Holsten finder især sted fra de vestlige dele af Jylland, mens Nordjylland og Fyn med omliggende øer er præget af eksport til Norge.

Den relativt svage jyske eksportfremgang i 60erne hænger muligvis sammen med svigtende afsætning til Hamborg. Den usædvanlige udvikling på Langeland-Ærø er tilsyneladende udtryk for, at det stagnerende norske marked for flæsk erstattes med det mere ekspanderende svinemarked i hertugdømmerne. Tilsvarende forbindelser til Slesvig-Holsten og Lybæk kan bidrage til at forklare, at flæskeeksporten aldrig kommer til at spille nogen rolle på Lolland-Falster⁴⁹.

Til vurdering af den eventuelitet, at eksportstigningen efter 1864 mere er statistisk bedrag end realitet, kan det oplyses, at eksporten af flæsk over den dansk-tyske grænse i årene efter 1864 kun ligger på ca. 300.000 pd., ligesom eksporten til Slesvig-Holsten fra København heller ikke synes at være af større betydning⁵⁰.

Derimod udgør den uregistrerede *kvægeeksport* over grænsen til hertugdømmerne det samme problem, som dukkede op i forbindelse med ekspor-

48. K. Hansen: a. a., p. 715.

49. EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes årsberetninger, samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

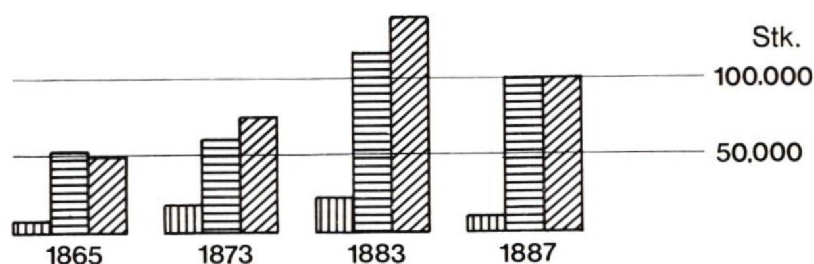
50. Do.

ten af svin. I årene efter 1864 ligger eksporten af kvæg over landegrænsen på 30–40.000 stk. Med dette udgangspunkt er der skønsmæssigt tale om en svag stigning i den danske eksport i løbet af 60erne fra ca. 40.000 til 50–60.000 stk. Et gennembrud finder sted i begyndelsen af 70erne, hvorefter eksporten stiger til ca. 110.000 mod slutningen af årtiet. Efter en tilbagegang omkring 1880 kulminerer eksporten i 1883 med næsten 140.000 stk., hvorpå en langsom tilbagegang sætter ind.

Regionalt bekræftes det tidligere påpegede mønster. Fra en situation med næsten total jysk dominans er det i perioden frem til midten af 1870erne Sjælland, der tegner sig for den forholdsmæssigt største fremgang. Fra en situation, hvor den sjællandske eksport næppe kan modsvare tilførselen fra andre landsdele, finder der i denne periode en stigning sted til ca. 30.000 stk., hvoraf en del dog nok er tilført udefra⁵¹. Disse højder nås ikke siden, og den sjællandske eksport er i 1880ernes slutning dalet til ca. 15.000 stk.

Den jyske eksport ligger ret fast omkring 50.000 stk. frem til begyndelsen af 70erne. Dernæst stiger den op til ca. 110.000 stk. i 1. halvdel af 1880erne. Det derpå følgende fald bringer kun den jyske eksport ned på 90–100.000 stk. Der er altså også i dette tilfælde tale om en relativt gunstigere jysk udvikling sidst i den her behandlede periode.

Af de øvrige områder følger Lolland-Falster, Møn og Langeland nærmest det sjællandske mønster, mens Fyn er tættere på det jyske. Bornholm gør sig igen bemærket ved en pæn eksportstigning i 80erne, hvor det øvrige land er præget af eksportnedgang.

*Eksport af kvæg fra Sjælland (lodret skraveret),
Jylland (vandret do.) og hele Danmark.*

Hvad afsætningens fordeling mellem det engelske og det tyske marked angår, forekommer der ikke større forskelle mellem de enkelte landsdele. Dog er København tilsyneladende relativt stærkt orienteret mod England⁵².

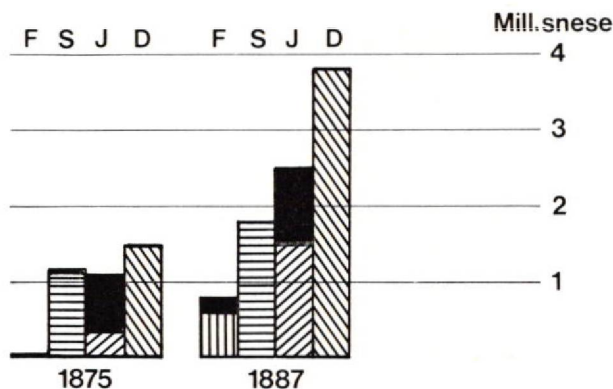
51. Se f. ex. årsberetning for Odense Toldsted 1865, Stege Toldsted 1868, Stubbekøbing Toldsted 1871.

52. EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes årsberetninger, samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

På ægekseportens område hersker der større usikkerhed omkring talmaterialet, idet det, som tidligere nævnt, klart fremgår af indberetningerne, at de er mangelfulde i denne sammenhæng. Endvidere optræder eksporttallene fra de enkelte toldsteder først i tabelværkerne fra 1875, hvilket især begrænser det materiale, som specielt vedrører København.

Et gennembrud i ægekseporten ser ud til at finde sted i 1873, og den danske eksport ligger i midten af 70erne omkring 1,5 mill. snese, og har i slutningen af 80erne nået 4–5 mill.

Den sjællandske andel heraf tegner sig for hhv. 1 og 2 mill. snese. Disse tal skal imidlertid ses på baggrund af en betydelig indenlandsk tilførsel⁵³. Det vil ikke være urealistisk at sætte denne til hhv. 0,5 og 1 mill. snese. Den samlede jyske eksport stiger fra begyndelsen af 70erne til slutningen af 80erne fra nogle få tusinde snese til 3,5 mill., i ret stor udstrækning fra de nordlige og vestlige toldsteder. Bemærkelsesværdig er ligeledes udviklingen fra Fyn og Lolland-Falster, hvor den samlede eksport i løbet af 80erne når hhv. 1 og $\frac{3}{4}$ mill. snese.

Ægekseport (Fyn, Sjælland, Jylland, Danmark).
Eksport til indland markeret med sort.

De danske æg afsættes indtil 70ernes begyndelse i vid udstrækning til Norge. Først derefter begynder eksporten til England at dominere billedet. Regionalt består den eneste væsentlige afvigelse herfra i, at eksporten til Norge vedbliver at have en vis betydning i det nordvestlige Jylland⁵⁴.

Vi kan herefter vende os til *kornekseporten*, hvor eksporten af byg er af størst betydning, både mængdemæssigt og set som indikator for omlægningen i egenskab af kreaturfoder. På landsplan topper denne i 1865 med 1,6

53. Se f. ex årsberetning for Fåborg Toldsted 1872, Bandholm Toldsted 1872, Assens Toldsted 1875.

54. EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes årsberetninger samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

mill. tdr. Derefter går det nedad, med undtagelse af et opsving sidst i 70erne, for at ende omkring 0,6 mill. tdr. ved 80ernes slutning.

På Sjælland, der er den vigtigste bygeksexporterende landsdel, nås den højeste bygeksexport allerede i 1864. Under forudsætning af, at størstedelen af den indenlandske eksport fra de sjællandske toldsteder er gået til København, tegner udviklingen her sig sådan, at eksporten fra 1864 til 1890 falder fra godt 500.000 tdr. til ca. 200.000. Også på Fyn og Falster ser tilbagegangen i bygeksexporten ud til at begynde ret tidligt – fra hhv. 90.000 og 360.000 tdr. i 1865 til hhv. 40.000 og 70.000 ved udgangen af 70erne.

I Jylland ser det derimod ud til at gå fremad for bygeksexporten indtil begyndelsen af 70erne, men da udviklingen først vender, går det hurtigere end på Sjælland – et fald fra ca. 400.000 tdr. til ca. 20.000. En række af øerne kan fremvise et noget andet billede. Den lollandske bygeksexport har således en stigende tendens fra ca. 150.000 til 240.000 frem til begyndelsen af 80erne. Noget tilsvarende går for sig på Langeland. På Bornholm fortsætter eksportfremgangen et stykke ind i 1880erne.

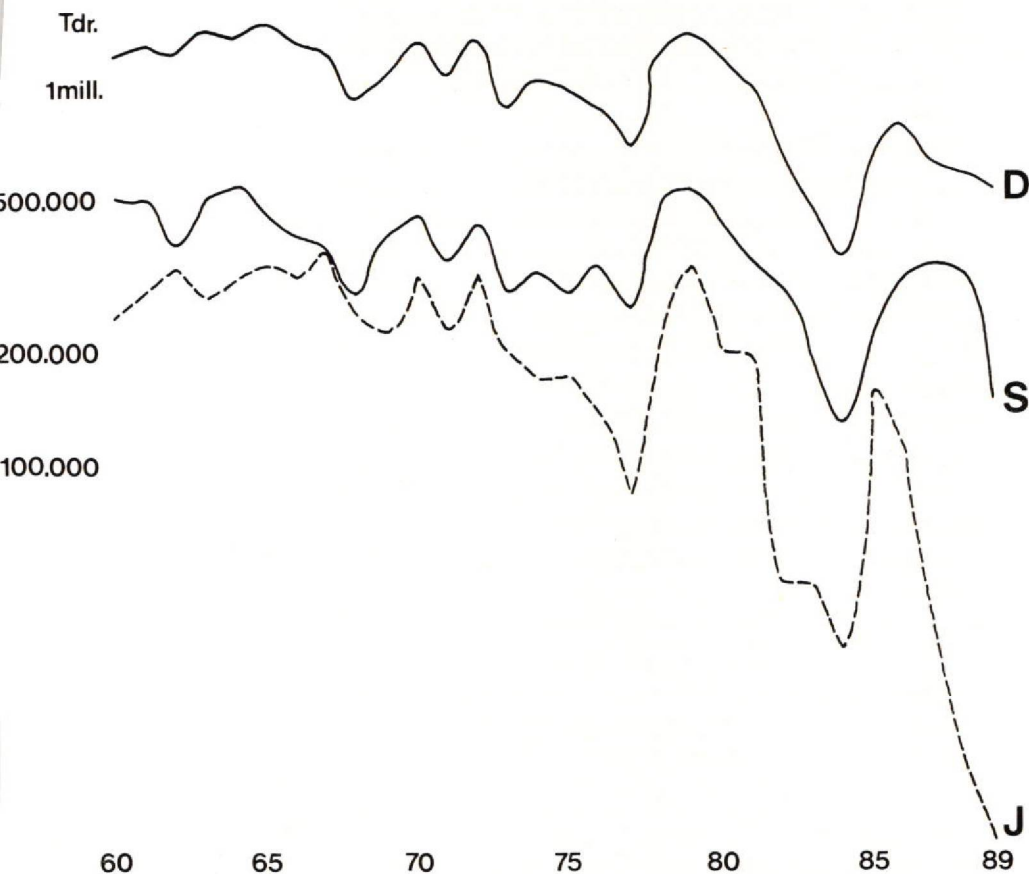
Der synes i de fleste tilfælde at være en rimelig god overensstemmelse mellem udviklingstendenserne indenfor de enkelte landsdele, således at forstå, at til stigende animalsk eksport svarer faldende bygeksexport.

Destinationsmæssigt tegner det engelske marked sig i de fleste år for 50–70 % af afsætningen med Norge som næstvigtigste aftagerland. Der er en tendens til, at eksporten til de nordiske lande og Slesvig-Holsten viser vige til tilbøjelighed tidligere end afsætningen til England. Dette kunne tolkes i retning af, at faldet i bygeksexporten ikke så meget er begrundet i den skærpede konkurrence på det engelske marked som udtryk for et faldende dansk produktionsoverskud på grund af en igangværende, så at sige autonom omlægning til animalsk produktion, som giver sig udslag i mindre eksport til »reservemarkederne«.

Hvad de enkelte landsdele angår, spiller afsætningen til England en relativt stor rolle på Sjælland, Lolland og Langeland, hvorimod Norge aftager eksporten fra Fyn, Bornholm og Jylland. En væsentlig del af den resterende fynske eksport går til Slesvig-Holsten. Der er tilsyneladende ikke nogen oplagt sammenhæng mellem dette mønster og eksportudviklingen landsdelsvis. Dog er den fortsatte stigning i den bornholmske bygeksexport åbenbart udtryk for, at afsætningen til England kan sættes i vejret på et tidspunkt, hvor den falder i alle andre landsdele⁵⁵.

Havreeksporten udgør i 1860erne ca. 7–800.000 tdr. bortset fra et ekstraordinært godt år (1,2 mill. tdr. i 1863). Fra begyndelsen af 70'erne sætter en hurtig nedgang ind, der snart bringer eksporten ned under de 50.000 tdr. Jylland er hovedeksportøren, og der synes at være en svag tendens til, at eksportniveauet holdes længere her end de fleste steder på øerne. Her må man

55. do.

Bygeksporten 1860-89 (Danmark, Sjælland, Jylland).

igen se bort fra Bornholm, hvor eksporten atter først topper i 80erne.

Havren afsættes overvejende til England, og eksporten ser ud til at holde sig længst, hvor det engelske marked er af størst betydning, mens stor afsætning til Slesvig-Holsten i regelen følges med et tidligt fald i eksporten⁵⁶.

Rugeeksporten når sit højdepunkt på landsplan i begyndelsen af 70erne med ca. 650.000 tdr. og falder derpå til ca. 50.000 tdr. i slutningen af 80erne. Også i dette tilfælde er Jylland hovedeksportøren med Fyn på en andenplads. Der forekommer ikke store forskelle i udviklingen fra landsdel til landsdel, idet dog Bornholm endnu engang er en markant undtagelse. Ligeledes skal det noteres, at Fyn, der især eksporterer til Slesvig-Holsten, kan notere en forholdsvis tidlig eksportnedgang. Iøvrigt er på landsplan Norge det vigtigste aftagerland⁵⁷.

56. do.

57. do.

Tallene må dog siges at være vanskelige at fortolke med sikkerhed på grund af de store indenlandske bevægelser, den forholdsvis betydelige rugimport og det forhold, at der også eksporteres væsentlige mængder af rug i formalet tilstand.

De samme forbehold, som er nævnt under omtalen af rugeeksporten, gør sig gældende i *hvedens* tilfælde- og det så meget mere, som eksporten af formalet hvede efterhånden bliver dominerende, og fordi den indenlandske eksport tilsyneladende ikke i så høj grad som ved andre varer har haft København som bestemmelsessted⁵⁸.

På landsplan daler hvedeeksporten fra 70ernes begyndelse til 80ernes slutning fra ca. 650.000 til ca. 150.000 tdr. Der er tale om en koncentration på den sydlige del af øernes område. Mønstret i den regionale udvikling forekommer noget kaotisk, hvilket nok for en stor del skyldes ændringer i eksportens fordeling på formalede og uformalede varer. Det er f. eks. nærliggende at se forskellen mellem det relativt tidlige eksportfald på Lolland og den fortsatte stigning på Falster som et udslag af, at en stor del af hveden på begge øer er blevet formalet på lollandske møller og eksporteret i form af hvedemel⁵⁹.

For hvedens vedkommende kan man i højere grad end for andre kornsorter tale om indflydelse fra den oversøiske kornimport på de danske eksporttal, idet afsætningen til England og en række andre vesteuropæiske lande næsten helt forsvinder i slutningen af 70erne, hvorefter eksporten i højere grad tager retning mod Norge og Sverige⁶⁰.

Afsluttende skal det noteres, at eksporten til Hertugdømmerne før 1864, der ikke indgår i tabelværkerne, spiller en væsentlig rolle for en række kornvarer og f. eks. udgør hhv. 25–40 % af den danske rugeeksport og ca. 20 % af hvedeeksporten. Der foreligger således en betydelig risiko for at overse eller undervurdere faldet i korneksporten, hvis den officielle statistik lægges til grund.

Sammenfatning

I første række må det slås fast, at undersøgelsens talmateriale klart bekræfter den opfattelse af landbrugsomlægningen, der understreger, at omlægningsprocessen er i fuld gang, før prisfaldet på kornvarer sætter ind i 1874⁶¹. Der er klare tendenser i denne retning allerede i 1860erne, *hvorefter et gennembrud synes at finde sted omkring 1871–72*. På dette punkt er der således god overensstemmelse mellem de konkrete tal og indberetningernes kommentarer, der ligeledes, som allerede nævnt, peger i retning af disse år som skel-

58. Årsberetning for Nykøbing F. Toldsted 1877.

59. Årsberetning for Nykøbing F. Toldsted 1876, 1878.

60. EDB-udskrift af eksporttallene fra toldstedernes indberetninger samt Statistisk Tabelværks tal for Københavns eksport.

sættende. Det er endvidere værd at nævne i denne sammenhæng, at klagerne i indberetningerne over især amerikansk konkurrence på det engelske kornmarked først begynder at dukke op omkring 1875–76 og ikke opnår større udbredelse før omkring 1880, og da anker man i øvrigt i næsten lige så høj grad over den negative betydning, det har for kvægekseporten⁶². Samtidig synes udviklingen at svinge tilbage mod større korneksport og mindre animalsk eksport netop i slutningen af 1870erne, hvor den internationale udvikling skulle give grund til forventninger i modsat retning.

For det andet er der tegn på, at *omlægningen til animalsk produktion foregår i forskelligt tempo fra landsdel til landsdel*. Hovedindtrykket er, at ved 1860ernes begyndelse er den overskydende produktion af animalske produkter et overvejende jysk fænomen. Derefter er det frem til et stykke inde i 1870erne først og fremmest Sjælland og enkelte af de mindre øer, der er inde i en stærk udvikling. Endelig er i 80erne centrum for omlægningsprocessen forskubbet til Jylland og til dels Fyn. De fleste steder er det nok så meget tempoet som selve det tidsmæssige forløb, der afviger fra landsgennemsnittet, men der er også eksempler på helt afvigende tilfælde – f. eks. udviklingen på Bornholm⁶³.

Ligeledes fremgår det, at *omlægningen til animalsk produktion ikke betyder fremstilling af samme varer i de forskellige områder*. I Jylland har omlægningen først og fremmest karakter af øget eksport af svin, flæsk og kvæg; på Sjælland er den forøgede smørekseport mest iøjnefaldende; på Fyn og Lolland-Falster smør og æg (samt på Falster svin), på Langeland smør og for Bornholms vedkommende smør og svin. Undersøgelsen bekræfter desuden, at man ved hjælp af regionale opgørelser, hvori også den indenlandske eksport indgår, kan afdække udviklingstendenser, som ellers ikke var kommet for dagen, såfremt landsdækkende tal for afsætningen til udlandet var blevet anvendt.

De divergerende regionale udviklingsmønstre antyder muligheden af, at *forskellige faktorer gør sig gældende fra region til region*. Forsøger man at sætte udviklingen i relation til nogle af de tidligere nævnte opfattelser af omlægningen for at undersøge, hvorvidt der herigennem kan opstilles acceptable forklaringer, fremgår det, at hverken de oversøiske landes korneksport eller andelsbevægelsens udvikling kan bidrage til at forklare den væsentlige omlægning, der finder sted op til midten af 1870erne. Det er så meget mere bemærkelsesværdigt, som det i denne periode især er det sjællandske landbrug,

61. B. Nüchel Thomsen: a. a., p. 88.

62. Årsberetning for Næstved Toldsted 1875 og 76, Varde Toldsted 1879, Overtoldinspektoratet for Østifterne 1883, Løkken Toldsted 1884, Esbjerg Toldsted 1885, Ringkøbing Toldsted 1885.

63. Areal- og kreaturtællingerne udviser en rimelig grad af overensstemmelse med det ovenfor skitserede, hvad kvæghold og kornareal angår, mens tallene for svinehold er ret afvigende.

der undergår en modernisering, og det må være rimeligt at antage, at dette i kraft af sin store betydning som korneksportør i relativt høj grad har været afhængig af udviklingen på verdensmarkedet. Derimod forekommer det sandsynligt, at en mere intensiv dyrkning og ensidig vægt på kornavl på en række af øerne har medført udpining af jorden, og at forsøg på at kompensere for dette gennem øget kreaturhold udgør et væsentligt element i den forholdsvis tidlige omlægning i denne del af landet.

Sammenhængen med andelsbevægelsen kan kun have været af væsentlig betydning for sv. angår Jylland, især for de områder, der førhen var præget af et lavt kvalitetsniveau for mange landbrugsvarer. Bedømmelsen af andelsbevægelsens betydning er ret skiftende i forskellige indberetninger, men partipolitisk farvede vurderinger synes at spille ind, især blandt de mere negative udsagn⁶⁴. I denne sammenhæng bør også spørgsmålet om brugsstørrelsernes geografiske fordeling tages op til drøftelse. Det er tilsyneladende Øerne med deres overvægt af relativt store brug, der fører an i den tidlige periode, mens de mindre jyske brug åbenbart for alvor kommer med i udviklingen sammen med andelsbevægelsens start. Det er også værd at notere, at udviklingen mod mindre gennemsnitlige brugsstørrelser foregår hurtigst i Jylland⁶⁵.

Umiddelbart betragtet forekommer det, som om der er ret få tilfælde af en entydig sammenhæng mellem omlægningens regionale forskelle og de enkelte landsdeles forbindelser til forskellige markeder, men det vil sandsynligvis også kræve en nærmere analyse og mindre regionale enheder at påvise sådanne. I denne forbindelse vil det være rimeligt at tage spørgsmål op som betydning for eksportstrukturen af nyoprettede trafikale forbindelser og den eventuelle sammenhæng mellem udviklingen af det københavnske marked og den relativt tidlige omlægning på Sjælland med omliggende øer.

Endelig kan det noteres, at den generelle prisudvikling med de divergerede landsdelsmønstre kun kan være en delvis forklaring af udviklingen, ligesom der heller ikke synes at kunne konstateres nogen klar sammenhæng mellem på den ene side fremstilling af mejeriprodukter og på den anden svineholdsstørrelse.

Under alle omstændigheder er der nu tilvejebragt et materiale, der kan danne baggrund for yderligere undersøgelser af landbrugsomlægningen med udgangspunkt i udviklingen i forskellige regioner.

64. Se f. ex. årsberetning for Varde Toldsted 1887.

65. K. Hansen: a. a., bd., p.

Litteraturliste

- K. Hansen (red.): Det danske Landbrugs Historie, bd. 1-5, Kbh. 1924-45. (K. Hansen).
- Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, Kbh. 1972. (S. Å. Hansen).
- H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, Kbh. 1917. (Hertel).
- O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik, Kbh. 1921. (Larsen).
- R. Schou (red.): Om landbruget i Danmark, Kbh. 1900. (Schou).
- B. Nüchel Thomsen: Dansk-engelsk Samhandel 1661-1963. Erhvervshistorisk Årbog 1965, Århus 1966. (Thomsen).
- J. Warming: Håndbog i Danmarks Statistik, Kbh. 1913. (Warming).
- Ole Bus Henriksen og Anders Ølgård: Danmarks Udenrigshandel, 1874-1958, Kbh. 1960. (Ølbus).
- Statistisk Tabelværk: Vareindførsel-og-udførsel 1860-.
- Statistisk Tabelværk: Tabeller over kreaturholdet 1861-88.
- Utrykt materiale: Rigsarkivet, Departementet for Told- og forbrugsafgifter, Grupperordnede toldsager, gr. 4-2, 1-164.

Summary

The subject of this article is the development of Danish agriculture the latter half of the 19th century, the period in which Denmark ceased to be a grain-exporting country and turned to livestock production instead. Earlier theories to explain this development have concentrated on the effects of increasing American and East European grain exports and the resulting downward trend of grain prices, beginning in the mid-1870s, combined to a certain extent with the results of the cooperative movement. Recent opinion has underlined the importance of the increased demand for animal products generated by higher standards of living and internal factors in the economy of Danish agriculture, such as demand for manure leading to an increase in numbers of cattle.

These views have one feature in common. They are based on macro-figures, treating the transformation of Danish agriculture as one and the same process for the whole country. In contrast to this, the studies on which the article is based take as their starting point an analysis of the local and regional patterns of development.

The basic material used in the studies consists of data on export figures for a number of agricultural products, culled from the annual reports of local customs offices and grouped by destinations (including other regions of Denmark). Computer processing of this information has been employed to furnish estimates of surplus production in various regions of Denmark during the years 1860-90.

The main findings lend further support to the view that the changeover from grain production to livestock production was already proceeding rapidly in the 1860s and early 1870s, and suggest the existence of substantial divergencies between

the regions in respect of both the rate of change and the structure of the new production pattern. One important example may be cited: the center of livestock production at the beginning of the 1860s was to be found in Jutland. The most rapid changes of the next 15 years took place in Zealand and some of the smaller islands. Then the centre of development moved back to Jutland again from about 1880. This evolution accords with the downward movements of grain exports, especially exports of barley, in the various regions.

Should subsequent studies confirm these findings, this will mean that price-movements and the intensification of competition on the international grain market cannot be considered the main reason for the changes of the production structure of Danish agriculture. What is needed instead is more careful analysis of such factors as market connections, size of farm units, transport facilities and internal factors in the agricultural economy in the various regions of the country.